

УДК 808.26-541.2

В.І. Сянкевіч (Akademia Podlaska w Siedlcach)

МОВА НЕПАРАЗУМЕННЯЎ

(ДА ПРАБЛЕМЫ РАЗМЕЖАВАННЯ ТЭКСТАПАРАДЖАЛЬНЫХ АДЗІНАК
МАЎЛЕННЯ І ЭЛЕМЕНТАЎ ДЫСКУРСУ)

У артыкуле разглядаюцца маўленчыя памылкі, якія выкліканы няздольнасцю носьбітаў мовы размяжоўваць адзінкі экстэнсіянальнага тыпу і элементы, якія адносяцца да інтэнсіянальных маўленчых кантэкстаў.

1.0. Існуе фундаментальнае адрозненне паміж *памылкай* і *зманам* (аблудай). У тлумачальным слоўніку слова *аблуда* даецца з паметай *абл.* – абласное: *аблуда* ‘няправільная, памылковая думка, погляд, памылковае ўяўленне аб чым-н.’ (ТСБМ). У прыведзеным тлумачэнні зманліваецца (аблуднаецца) звязваецца з уяўленнем аб памылковасці. Аднак з гэтым нельга пагадзіцца. *Аблуда* – не *памылка* (рус. *ошибка*), а менавіта з м а н (рус. *заблуждение*; параўн.: рус. *вести в заблуждение* – бел. *увесці ў зман*).

1.1. Памылка – гэта свядомае дзеянне, у адносінах да якога можна паставіць пытанне “Што зрабіць?»: *Што зрабіць?* – *Памыліцца*. Памылку можна з р а б і ц ь. Памылка адносіцца да свету, у якім дзейнічае закон прычыны і выніку. Прычына памылкі – гэта няведанне пэўных правіл. Такое няведанне можна паставіць у віну таму, хто памыляецца: правілы, паводле ўстойлівага грамадскага меркавання, т р э б а ведаць. Памылка мае месца ў галіне ведаў, у свядомым жыцці (*жыццёвыя памылкі*). Беспамылковаецца асацыіруецца з дасканаласцю. Імкненне да дасканаласці – асноўнае імкненне чалавечай жыццядзейнасці.

1.2. Усё можна зрабіць, акрамя аднаго – таго, што існуе само па сабе і непадуладна чалавечай волі. Пытанне *Што зрабіць?* з’яўляецца некарэктным у дачыненні да рэальнасці, у якой нічога не робіцца, аднак безупынна нешта адбываецца – становіцца. У адрозненне ад фарміравання, працэс станаўлення не пазбаўлены аблуднасці. У гэтым працэсе не дзейнічаюць пэўныя прынцыпы і правілы. Станаўленне адбываецца заканамерна.

У аблуду (зман) чалавек у п а д а е с а м – па наіўнасці, г.зн. па неразумнасці. Неазнаёмленасць і неразумнасць не могуць быць пастаўлены нікому ў віну. Чалавек не вінаваты ў сваіх блуканнях, дэзарыентаванасці і разгубленасці. Пошук ісціны без блуканняў немагчымы. У міфалагічнай свядомасці аблуднаецца са шляхам, з якога можа збіцца чалавек. Аднак у гэтым няма яго віны: бел. *д’ябал спакусіў*, рус. *бес попутал* і да т.п.

1.3. З метадалагічнага пункту гледжання правільнасць – гэта моўны (і ўмоўны) канцэпт (меркаванне, уяўленне), аблуднаецца жа мае дачыненне да сферы безумоўнага. Гэта абсалютная катэгорыя, звязаная з тым, што ёсць на самай справе. Неабходна мудрасць, каб размежаваць галіну ўмоўнага і сферу абсалютнага (катэгарыяльнага). Уласна мудрасць заключаецца ў тым, каб не змешваць разумнасць-аблуднасць (належаць рэальнасці) і памылковасць-правільнасць (уласціваецца адлюстраванага, г.зн. іманентнага нашай свядомасці свету).

Адапаведна размяжоўваюцца тры па-рознаму арыентаваныя ў маўленні асобы: *чалавек разумны* (сацыяльная і біялагічная катэгорыя) і *разумны чалавек* – моўны канцэпт-характарыстыка. Названым асобам супрацьпастаўляецца *чалавек мудры* – здольны размяжоўваць фармальныя ўласцінасці і субстанцыянальныя якасці мовы-

маўлення, г.зн. тое, што існуе само па сабе, ад таго, што адносіцца да свету, адлюстраванага нашай свядомасцю.

1.3.1 Зразумела, што мову ствараюць не вучоныя і тым больш не філосафы (любамудры). Мова як сродак сацыяльных зносін фарміруецца грамадствам, якое ў сваім імкненні да дасканаласці спрабуе зрабіць дасканалым і свой асноўны сродак зносін. Такім чынам ствараецца літаратурная (правільная) мова, якой з поспехам свядома карыстаюцца члены грамадства. У мове як сродку камунікацыі грамадства першарадная ўвага надаецца ўнармаванай правільнасці.

Карыстацца мовай – не значыць быць яе носьбітам. Побач з дасканалым грамадскім дыскурсам існуе мова паняццёвая (катэгарыяльная), прызначэнне якой быць не сродкам зносін, а інструментам разумення рэальнасці. Такой мовай параджаецца тэкст. У дачыненні да гэтай мовы не могуць быць устаноўлены пэўныя прынцыпы і правілы. Як і ва ўсякай рэальнасці, у ёй могуць быць адкрыты тыя ці іншыя заканамернасці. Крытэрыям такой мовы будзе не правільнасць, а п р ы н я т а с ц ь. Чалавек гаворыць так, як п р ы н я т а гаварыць у яго сферы. Пры гэтым не ставіцца мэта пераканаць і дабіцца згоды, існуе толькі адзін намер – паразумецца. Замест слоў “так” і “не” культывуецца сэнсы “за” і “супраць”.

Гаварыць на розных мовах – значыць гаварыць на мове канцэптаў і мове катэгорый. Карыстаючыся першай мовай, можна памыліцца, прымяняючы другую – упасці ў зман. У адносінах да першай мовы можна гаварыць пра памылковыя меркаванні, у дачыненні да другой размова можа весціся пра аблудныя пункты гледжання. Фарміраванню (“што людзі скажуць”) спадарожнічае станаўленне субстанцыяльнай думкі (“як той казаў”). “Той”, на каго спасылаюцца, не карыстальнік, а носьбіт мовы, г.зн. чалавек навучаны – вучоны.

1.4. Шлях носьбіта мовы – шлях адкрыцця. Кожны носьбіт мовы так ці інакш далучаецца да навуковай дзейнасці, нават калі сам гэтага не ўсведамляе. У ролі вучонага выступае кожны, хто імкнецца нешта інтэрпрэтаваць, зразумець і асэнсаваць.

З навуковым вопытам мы сустрэкаемся там, дзе ёсць сітуацыя знаёмства – кантакт з незнаёмай рэальнасцю. У такой сітуацыі чалавек а д к р ы в а е ў першую чаргу для сябе тое, з чым ён яшчэ не сустрэкаўся, імкнецца асэнсаваць і растлумачыць яго праз атаясамленне з ужо вядомым. Акты такога атаясамлення з’яўляюцца актамі к а т э г а р ы з а ц ы і – залічэння да той ці іншай катэгорыі.

Ужо ў раннім дзяцінстве дзіця засвойвае змест такіх сцвярджэнняў, як “*Лялька, кубікі, мячык – гэта ўсё цацкі; кубак, шклянка, талерка – гэта ўсё посуд; аловак, крэйда, ручка – гэта тое, чым пішуць; мама, тата, настаўніца – гэта дарослыя*”. Зыходзячы з такой схемы, індзейцы, напрыклад, называюць гарэлку “*вогненай вадой*”.

Катэгарызацыя прысутнічае ў тлумачэннях, дзе гаворачы д а к л а д н а не можа ідэнтыфікаваць аб’екты і тлумачыць іх прыблізна (апісальна), напр.: “*Вафлі, пернікі, торт – гэта тое, што купляюць, а не пякуць дома. Манты – гэта нешта накиталт пельменей. Сакваяж – гэта такі чамадан*” і да т.п.

Акты катэгарызацыі ажыццяўляе вучоны-заолаг, падводзячы, напрыклад, *ваўка, мядзведзя, рысь* і да т.п. пад катэгорыю *млекакормячых*. І менавіта на шляху катэгарызацыі можна ўпасці ў зман. Яскравым узорам аблуднай катэгарызацыі можа быць польскае *wieloryb* ‘кіт’ (літаральна – ‘вялікая рыбіна’). Кіт – не рыба, а жывёліна. Той, хто залічыў кіта да катэгорыі рыб, не памыліўся, ён быў уведзены ў зман знешнім падабенствам гэтай жывёліны з рыбай. Узнікла не памылка, а непаразуменне.

Неразумным мы называем тое, што *не падыходзіць* – з’яўляецца непрыдатным, недарэчным. З пункту гледжання здаровага сэнсу назва *wieloryb* не падыходзіць да катэгорыі *млекакормячых жывёліны*. Непаразуменнем можна назваць таксама радкі з

песні рус. “Солнце всходит и заходит, а в тюрьме моей темно”. Хто так напісаў, наўрад ці быў знаёмы з адкрыццём Мікалая Каперніка.

Мова – не толькі арэна прэзентацыі чалавечага розуму, але і сфера праяўлення яго неразумнасці. Да існуючых у мове непаразуменняў носьбіты мовы настолькі прызвычаліся, што іх проста не прыкмячаюць і над імі не задумваюцца. Між тым існуюць шматлікія выпадкі, калі мова ўводзіць чалавека ў зман. У якасці ўзору непаразумеласці можна ўзяць субстантываваны прыметнік *нованароджаны* (рус. *новорождённый*): *Восем иччаслівых бацькоў зарэгістравалі навароджаных* (Карпюк). Выраз *нованароджанае дзіця* будзе яўна аблудным і п р а ф а н і ч н ы м. Ён скажае сапраўднае становішча спраў. Азнаёмлены (посвящённый) чалавек яго не прыме. Хіба можна сказаць “*Нарадзілася новае дзіця?*” Агульнавядома, што азначэнні *новае - старое* прыкладваюцца да рэчаў (*новы кажух, новая машына, новая кватэра* і г.д.). Рэч – гэта нешта вытворнае. А дзіця ж – не вытворнае, а народжанае. “*Зрабіць дзіця*”... Так можа сказаць толькі чалавек недасведчаны. Згодна з народным разумным светапоглядам, дзіця не вынік вытворчасці. Дзіця знаходзіцца само (*знайшлося дзіця*). Дзіця не можа быць *новым*, а толькі *яшчэ адным*. Адпаведна прафанічным выразам будзе і назва *стары чалавек*. Чалавек – не рэч, усе рэчыўныя азначэнні ў дачыненні да яго з’яўляюцца аблуднымі, яны прафануюць сапраўдасць. Чалавек на самай справе можа быць *маладым, сярэдняга ўзросту, пажылым, у гадах* і да т.п.

Яўна аблудна-прафанічным з’яўляецца заклік “*Да новых адкрыццяў!*” (рус. *К новым открытиям!*). У адкрыцці няма нічога новага – ёсць толькі раней невядомае. *Вучоны адкрыў новы закон*. Ці карэктным будзе такі сказ? Які ж закон новы, калі ён быў да таго, як яго адкрылі?

Нярэдка тое, што з’яўляецца граматычна правільным, аказваецца крайне неразумным. Настаўніца на ўроку, для таго каб вызначыць трыванне, задае да дзеяслова *памёр* пытанне “*Што зрабіў?*”: *Ён што зрабіў?* – памёр (незакончанае трыванне). Змешваецца дзеянне і працэс, які с а м ідзе, незалежна ад волі чалавека.

Некарэктным будзе таксама названае пытанне да дзеяслова *расці*: *Трава (што робіць?) расце*. У сітуацыі росту і развіцця правамернае пытанне “*Што адбываецца?* – з чалавекам, з травой і да т.п. Развіццё належыць рэальнаму свету падзей.

Зусім неразумным будзе выкарыстанне граматычнага апарату ў адносінах да формулы кахання – *Я кахаю цябе: (Хто?) Я (Я што раблю?) кахаю (кахаю каго?) цябе*. Варта прыслухацца, як гэта гучыць недарэчна :

– *Ты што робіш?*

– *Я кахаю.*

Дзеянне, якое абазначаецца дзеясловам *рабіць*, прычыняецца, г.зн. прадугледжвае пэўнае насілле, прымус. Аднак ёсць сфера, дзе закон прычыны і выніку не дзейнічае. Так, можна *прычыніць зло*, але нельга *прычыніць добро, прычыніць ласку* (параўн. выраз *Не рабі мне ласку!*). Усякае дзеянне ажыццяўляецца па схеме “Калі я зраблю тое і тое, то будзе тое і тое”. Чалавек жыве ў свеце чакання. Аднак у сферы быцця ён мае справу з тым, што ё с ц ь, што не можа быць былым (параўн.: *былая жонка*, але **былы бацька*), што ніхто ніколі не рабіў (не прычыняў).

Несумненна, што да адзначанай сферы адносіцца і сфера мыслення. У дачыненні да акта мыслення пытанне “*Што рабіць?*” з’яўляецца прафанічным.

– *Што вы робіце?* – **Нічога.**

– *А чым вы займаецеся?* – *Думаем* (параўн.: *займацца роздумам*) Аналагічна:

– *Што вы робіце?* – **Нічога.**

– *А чым вы займаецеся?* – *Каханнем* (параўн.: *займацца каханнем*).

У рэальнай сферы “штойнасць” не дапускаецца – тут правіць Вялікае Нішто, напр.:

– Як справы?

– Нічога?

– Ну, калі **ш т о** якое, званіце.

У дачыненні да таго, што падводзіцца пад формулу *Нішто*, неправамерна аніякае дзеянне – р а б і ц ь *нічога* не трэба. Слова *што* абазначае прадмет. Імя рэальнай субстанцыі – *Нішто*. Падыходзячы прадметна да таго, што “чым” не з’яўляецца, мы апрадмечваем (прафануем) сапраўднае становішча спраў. Да рэальнай сферы падыходзіць не дзеянне, а аперацыя – прыняцце мер. Аднак мерапрыемства – гэта не праца, а занятак. *Занятак* не *работа*; *працаваць* – гэта не тое, што *займацца справай*. Усякі занятак, у адрозненне ад працы, можа мець юрыдычныя наступствы: дзе закон, там і мера.

Сфера, у якой не дзейнічае закон прычыны і выніку, называецца *этычнай сферай*. Цэнтральная катэгорыя гэтай сферы – *Дабро*.

– Ну што? – Нічога.

– Ну **як**? – *Добра*. (*Ах, як добра!*)

Свядомы чалавек ведае, што такое добра, а што такое дрэнна, аднак не заўсёды ў стане правесці мяжу паміж добром і злом. Яўнае непаразуменне гучыць у фразе “*Трэба рабіць дабро*”. Дабро – належыць не цывілізацыі, а культуры – яго не робяць, а культывуюць, прыўносяць, інвестуюць і да т.п.

У сваім імкненні даць усяму фармальна-лагічнае азначэнне чалавек, не заўважаючы таго, выходзіць з галіны адноснай логікі ў сферу абсалютную – быццё. Тое, што існуе ў гэтай сферы, існуе само па сабе і не дапускае параўнання і ведаў – толькі ўспрыманне і разуменне. Гэтая сфера не дапускае азначэння (“**што** гэта такое”), а толькі дэфініцыю (“**як** называецца тое, што...”). Недарэчнымі будуць пытанні ў дачыненні да канкрэтных (эмпірычных) і абстрактных (метафізічных) катэгорый. *Што такое заяц? Што такое бяроза? Што такое каханне?* Канкрэтныя і абстрактныя катэгорыі не валодаюць “таковасцю” – толькі “самасцю”. *Як называецца звер з доўгімі вушамі, ... ? – Заяц. Як называецца стан поўнай адданасці другому чалавеку, ... ? – Каханне.*

1.4.1. Сучасная мова перапоўнена аблуднымі выразамі, якія прафануюць сапраўднае становішча спраў. Некаторыя з іх:

Ведаць ісціну. – Нельга ведаць ісціну – можна быць, знаходзіцца ў ісціне.

Мець права. – Права (закон) – катэгорыя абсалютная. Права нельга *мець* – можна *быць правамоцным* (рус. *Я в праве так поступить*).

Прыняць пастанаўленне. Прымаюць рашэнне, закон. Пастанаўленне зацвярджаюць.

Трэба зразумець. Нельга чалавека прымусяць нешта зразумець. Яму самому *неабходна* разуменне чаго-небудзь.

Мець сэнс. Можна мець значэнне. Сэнс бывае (ці не бывае) у чым-небудзь.

Пашырэнне форм супрацоўніцтва. Форма не мае дачынення да экстэнсіянальнай сферы. Форма характарызуецца праз інтэнсіянальны канцэпт – ступень. Можна *ўдасканаліць формы супрацоўніцтва*, зрабіць супрацоўніцтва *шматбаковым* і г.д.

Як лёгка і доўга не думаючы мы мяняем шыла на мыла (поводле выслоўя “Памяняць шыла на мыла”), г.зн. **адно** на *другое*. Аднак *шыла* – інструмент, *мыла* – гэта сродак.

1.5. Што даравальна наўнаму носьбіту мовы, не можа быць такім для людзей, якія называюць сябе вучонымі і займаюцца пошукамі навуковай ісціны. На шляху да ісціны шмат аблуд. Вось некаторыя аблудныя, з нашага пункту гледжання, фармулёўкі са сферы грамадскіх навук.

1.5.1. З мовазнаўства:

“Сказ выражае закончаную думку”. Гэта не так. Якая думка ў сказе “Заўтра адбудзецца бацькоўскі сход”? Але параўн.: *Такі ёсць свет: кожны лічыць сябе лепшым за суседа*. Афарыстычная па прыродзе думка выражаецца не сказамі, а выказваннямі. У адзначаным сцвярджанні змешваецца форма і субстанцыя. Субстанцыянальная (цякучая) думка знаходзіць увасабленне ў афарыстычным выслоўі. Сказ жа выкарыстоўваецца толькі ў камунікатыўных мэтах – для паведамлення.

“Тэкст ствараецца як некаторае паведамленне аб прадметах і з’явах рэчаіснасці, якое адлюстроўвае адносіны да іх гаворачага...”. На самай жа справе, тэкст не сродак адлюстравання рэчаіснасці, а інструмент яе разумення і знаёмства з ёй. Тэкст не валодае ўласцівасцю камунікатыўнасці: ён не змяшчае паведамлення. Тэкст – маўленчамысліцельная катэгорыя, якая не ўтвараецца (г.зн. не з’яўляецца вытворнай), а параджаецца. Тэкст – катэгорыя інфарматыкі, а не семіётыкі.

1.5.2. З тэорыі адукацыі і выхавання:

“*Патрыятызм – любоў да радзімы*”. Аднак радзіма – маці. У слове ж *патрыятызм* этымон *патэр* – бацька, як і ў словах *айчына*, *бацькаўшчына*, ням. *Vaterland*. Радзіма – канцэпт, айчына – катэгорыя. Ды якая ж любоў? Бацька – закон, маці – “благодать” (ласка); параўн. бел. *матчына мова*, але пол. *język ojczysty*.

“*Формы выхаваўчай працы*”. Усякая форма нешта прымусова наважана. Канцэптам *форма* цалкам перакрэсліваецца сутнасць выхавання як з’явы культуры. У сферы культуры не можа быць прымусовага ўздзеяння, а толькі неінтэнцыянальны ўплыў. У гэтай сферы правамерна гаварыць не пра формы і прыклады, а толькі пра мадэлі, г.зн. вартыя пераймання ўзоры.

“*Якасць адукацыі*”. Адукацыя (рус. *образование*) мае справу толькі з уласцівасцямі і эфектыўнасцю. Рэальная катэгорыя якасці адносіцца да працэсу навучання (рус. *обучение*) (параўн.: бел. *вучыць – навучаць*; пол. *uczyć się – studiować*). Як ні парадаксальна, але адукаванага чалавека нельга назваць майстрам якой-небудзь справы.

“*Майстра слова*”. Пад такой назвай праводзяцца конкурсы аратарскага майстэрства. Аднак забываецца, што аратар – гэта не рытар. Правамерна гаварыць пра аратарскае майстэрства і рытарычнае мастацтва (рыторыка – мастацтва пераконваць). Майстар працуе з інструментам. Слова ж – сродак. Карэктым будзе *майстра выражэння*.

“*Прыняцця за працу*”. Параўн.: *пачаць працаваць – прыняцця за справу*. Рус. *приняться за дело* (...вам пора за дело приниматься, а мой удел....С.Есенин) = прыступіць да заняткаў, да справы.

“*Кіраўнік кафедры*”. Кіраўнік кіруе, а загадчык загадвае (г.зн. рус. *управляет*) (параўн. рус.: *завкафедрой, завскладом*). Загадванне падразумявае кампетэнцыю, з якой зыходзіць загадчык. Кіраўніцтва прадугледжвае веды, на якіх асноўваецца кіраўнік.

1.5.3. Сёння на шчыт узнята паняцце *інавацыя*. Гэтае паняцце міждысцыплінарнае. Яно актыўна асэнсоўваецца ў філасофіі, сацыялогіі, педагогіцы. Нярэдка інавацыйнасць асацыіруецца з навізнай. Між тым паміж навацыйай і інавацыйай адрозненне фундаментальнае. *Навацыя* (лац. *novatio* ‘абнаўленне, змяненне), новаўвядзенне. *Фармальна навацыя*. *Змястоўная навацыя*. (ТСБМ). *Наватар* (лац. *novator* – абнавіцель, вынаходнік). Наватарства можа быць у галіне вытворчасці. *Наватар вытворчасці*. *Наватарскія метады працы*. *Наватарская прапанова*. Новае бачыцца там, дзе ёсць вытворчасць і вынікі гэтай вытворчасці. Асноўны паказчык эфектыўнасці вытворчасці – прадукцыйнасць працы. Калі адукацыя – гэта вытворчасць, то пра інавацыйнасць у галіне адукацыі не можа быць і размовы. Інавацыйнасць – сфера прамысловасці (лоўля, гадоўля, здабыча), у якой няма няма нічога новага – ёсць яшчэ невядомае. Інавацыйнае – невядомае.

Вывады. 1. Метадалагічнае размежаванне свету самога па сабе і свету як такога стварае дзве супрацьпастаўленыя рэальнасці, якія адлюстроўваюцца мовай і выражаюцца ў маўленні. 2. Існуе дзве мовы – мова канцэптаў-вобразаў і мова катэгорый-фігур. 3. Змешванне працэсаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі параджае некарэктныя (аблудныя) выразы, якія сталі звыклымі для большасці носьбітаў мовы.

Siankevich V. The language of mistakes

The article analyzes speech mistakes caused by the failure to distinguish between units of extensional type and elements referring to intensional speech contexts.